

עשיית זכר לחורבן

יהושע אנסבכר

מקור תקנת עשיית זכר לחורבן

הגמרא בבבא בתרא¹ אומרת: "אמרו חכמים: סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט... עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט... עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט... שנאמר²: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' וכו', ואומר שם רש"י: "אכולהו קאי".
אנו רואים, שלומדים מן הפסוק סוגים שונים של תקנות, ונשאלת השאלה – מה המיוחד ומה המשותף לכל התקנות שנלמדו מאותו פסוק. כן מצינו גם בגמרא בסוטה³ ובגיטין⁴ תקנת חכמים שלא לנגן בכלי זמר ולא לשיר כעשיית זכר לחורבן.

פרטי התקנה

בניית בית: השו"ע⁵ פוסק, שאדם שבונה בית צריך לשייר על הקיר אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד, "שאינ בונים לעולם בנין מסוייד ומכווייר כבנין המלכים". ומסביר המשנה ברורה⁶: "כנגד הפתח – היינו נוכח הפתח כדי שיראה מיד שיכנס בפתח". השערי תשובה⁷ מביא את דברי הפרי מגדים, שאומר שלא צריך לשייר מול הפתח ממש אלא הכוונה כנגד הפתח. ומוסיף עוד השע"ת, שיש אומרים שלא משייר בקיר שמול הפתח אלא למעלה מן הפתח, ומסביר שם שזאת כיון שברוב המקרים מקום ישיבת בעל הבית הוא בקיר אשר מול הפתח, ולכן כשישב בעה"ב במקומו יראה את השיור של הקיר ללא הסיווד.

עריכת שולחן לסעודה: באותו סימן⁸ פוסק השו"ע, שתיקנו שכאשר אדם עושה סעודה לאורחנו עליו לחסר מעט ולהניח מקום פנוי על השולחן, שיהיה ניכר שהיה צריך להיות תבשיל נוסף אך זכר לחורבן הוא חסר מן השולחן. המשנ"ב⁹ אומר, שהתקנה נתקנה גם בסעודות מצוה כגון סעודות מילה וחתונה, אך לא בסעודות שבת ויום טוב, ומסביר בשער הציון¹⁰, שזאת כיון שבשבת וביו"ט אין נוהגים אבלות בפרהסייה.

הסעודות עליהן מדובר כאן הינן סעודות של שמחה. אומר בעל כף החיים¹¹, שפעם היה סדר קבוע להבאת האוכל אל השולחן, וכשהיו מחסרים דבר היה ניכר שחיסרוהו זכר לחורבן, אך כיום – שאין סדר קבוע להבאת האוכל וכל אחד מביא כפי יכולתו – כשמחסרים מהאוכל לא ניכר

¹ דף ס':

² תהלים קל"ז, ה'.

³ דף מ"ח.

⁴ דף ז'.

⁵ או"ח סי' תק"ס סע' א'.

⁶ ס"ק ג'.

⁷ ס"ק א'.

⁸ סע' ב'.

⁹ ס"ק ה'.

¹⁰ אות י"ג.

¹¹ ס"ק י"ח.

שהחיסרון הוא זכר לחורבן, אלא נראה שזוהי כמות האוכל שיש לבעה"ב ולא יותר, ועל כן לא נהגו כך היום. ומוסיף כף החיים¹¹, שמ"מ "יניח מקום פנוי בלתי קערה כדי שיהיה היכר קצת, ויכוין עליו שהוא זכר לחורבן".

קישוטי אישה ותכשיטיה: כן כותב שם המחבר⁸, ש"כשהאשה עושה תכשיטי הכסף והזהב משיירה מין ממיני התכשיט שנוהגת בהם כדי שלא יהיה תכשיט שלם", ומעיר על כך המשנ"ב¹², שהכוונה היא שאם יש לה סוגים רבי של תכשיטים – לא תשים עליה את כולם בבת אחת, אלא בכל פעם תשאיר בצד סוג אחד, זכר לחורבן.

בשעת החופה: עוד פוסק השו"ע שם⁸, שכשהחתן נושא אישה לוקח הוא אפר מקלה ונותן בראשו במקום הנחת תפילין. ומוסיף הרמ"א שם, שיש מקומות שנהגו לשבור כוס תחת החופה (כמו שאנו נוהגים היום) או לשים מפה שחורה או שאר דברי אבלות בראש החתן. המשנ"ב¹³ כותב, שזוהי הסיבה לכך ששוכרים כלי (צלחת) בשעת כתיבת התנאים. ועוד כותב המשנ"ב¹³, ש"יראה לשבור תחת החופה כוס שלם". הפרי מגדים¹⁴ כותב, שבאירוסין (קידושין דאז) נהגו לשבור כלי חרס שאין לו תקנה אם נטמא, כיון שזה גם זכר לקידושין של עם ישראל עם הקב"ה שהיו בזמן מתן תורה, שאז לא היו איתם נישואין. בעת נישואין, לעומת זאת, מביאים כלי זכוכית שיש לו תקנה אם נטמא, שזהו רמז כי לעתיד לבוא יהיו קידושין חדשים של עם ישראל עם הקב"ה שיהיו יחד עם נישואין, שאז יהיה תוכנו כברנו, כמו הזכוכית שתוכה כברה, ולא ישלוט בנו היצר הרע כלל, ויהיו אלה נישואין לעד.

שירה ונגינה: בגיטין⁴ למדו על איסור זימרה בכלי לאחר החורבן מן הפסוק¹⁵: "בְּשִׁיר לֹא יִשְׁתּוּ יַיִן, יִמַר שִׁכָּר לְשִׁתְּיֹו", ואיסור זימרה בפה מן הפסוק¹⁶: "אֶל תִּשְׂמַח יִשְׂרָאֵל אֶל גִּיל פְּעָמִים". שתי שיטות נאמרו בסוגיה זו, ונביאן ע"פ סיכומו של הרב משה פיינשטיין זצ"ל¹⁷. לרש"י ולתוס', אין חילוק בין זימרה בכלי לזימרה בפה, ושניהם אסורים רק בבית המשתה, אלא שגם שלא בבית המשתה ראוי להחמיר במי שרגיל להתענג ביותר, כפי שמסופר בירושלמי על אדם שהיה שוכב וקם לקול זימרה. אמנם, לצורך מצוה כמו שמחת חתן וכלה – מותר. וכן פסק הרמ"א¹⁸. לעומתם סובר הרמב"ם¹⁹, שזימרה בכלי שיר אסורה בכל מקום, גם שלא בבית המשתה, אך שירה בפה אסורה רק על היין. וכן פסק המחבר בשו"ע²⁰. הגמרא בסוטה³ מדברת על מוזיקת רקע, ומתירה "זמרא דנגדי ודבקר", ופירש שם רש"י ש"נגדי" הם "מושכי ספינות בחבל" והותרה שירתם כיון ש"אינו אלא לזרזם במלאכתם", ועל "בקר" פירש "שמזמרין בשעה שחורשין ואינו אלא לכיון את השוורים לתלמיהם, שהולכין לקול השיר דערב עליהם". מכאן הסיק הר"מ פיינשטיין זצ"ל, שזימרה בפה אין לאסור שלא בבית המשתה ולמי שאינו רגיל לשכב ולקום לקול זימרה, ואילו

¹² ס"ק ח'.

¹³ ס"ק ט'.

¹⁴ משב"ז ס"ק ד'.

¹⁵ ישעיה כ"ד, ט'.

¹⁶ הושע ט', א'.

¹⁷ אג"מ, או"ח ח"א סי' קס"ו.

¹⁸ או"ח סי' תק"ס סע' ג'.

¹⁹ הל' תעניות פרק ה' הלכה י"ד.

²⁰ שם.

בזימרה בכלי יש להחמיר אם לא לצורך מצוה כשמחת חתן וכלה. אמנם, גדולים אחרים מורים היתר לשמוע קול זימרה הן בפה והן בכלי בכל ימות השנה²¹. ואפשר שהמנהג שלא לשמוע מוזיקה בימי בין המצרים, שקשה למצוא לו מקור, נובע מכך שגם המקלים בכל ימות השנה לא רצו להקל בימים הללו, שבהם מתאבלים על חורבן בית המקדש.

המשותף לכל התקנות ומתוך כך מטרתן

הגמרא בבבא בתרא¹ אומרת בהווה-אמינא, שעקב החורבן רצו לגזור שלא לאכול בשר, אך כיון שזו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה – גזרו רק במצבים בהם אדם נמצא בשלימות מסוימת ובשמחה יתירה, שזה בעצם המשותף לכל התקנות.

לגבי בניית בית כתב השו"ע⁵ "שאינ בונים לעולם בנין מסוייד ומכוויר כבנין המלכים". הסיוד והכיור השלם שייך למלכים, למצב עליון וכולל. כשאדם גומר לבנות את ביתו הוא ממלא חיסרון מסוים, והוא מתרחב ומתחדש ומוסיף עוד פרט חשוב ששייך אליו, יש לו במציאות מקום משלו. ממילא במצב זה האדם מגיע לשמחה, וצריך להזכיר לו דווקא אז שביתו של מלך מלכי המלכים עדיין חסר, ולכן עדיין איננו יכולים להיות בשמחה השלימה.

וכן בעריכת שולחן לסעודה, כאמור, מדובר בסעודות של שמחה. השמחה נובעת מתוך התרחבות, והיא ההיפך מאבל שנוצר מחיסרון של חלק מהאדם במציאות; עד עכשיו מציאותו היתה בנויה מפרטים מסוימים ופתאום חסרה לו אחיזה מסוימת במציאות. השמחה שבאה מתוך תוספת במציאות עלולה לסמא את עיניו של האדם ולהטעותו לחשוב שאנו במצב שלם, ולכן גם אז מצווים אנו לזכור שאיננו במצב השלם.

כפי שאמרנו, ישנה עוד תקנה – שכאשר אישה מתקשטת יש לה שמחה יתירה, ואף זה נחשב מצב של שלימות. כשהיא מחסירה אחד מכל תכשיטיה הדבר מחדיר לתודעתה שאיננו במצב השלם, ולכן היא לא יכולה להיות בשמחה שלימה.

בשעת החופה גזרו לשים אפר בראש החתן, והרמ"א כותב שנהגו לשבור כוס. שמחת החתונה היא שמחה שלימה במיוחד, כמו שכותב המהר"ל בתפארת ישראל²²: "כך ראויה השמחה כאשר יש מציאות שלם, ואין לך מציאות יותר שלם מזווג חתן וכלה", שאז האדם משתלם. אולי לכן דווקא אז, כשיש לאדם שמחה במיוחד – אנו עושים שני דברים זכר לחורבן, שימת אפר ושבירת כוס. וכן כותב המשנ"ב¹³: "ויראה לשבור תחת החופה כוס שלם"; הושם כאן דגש מיוחד שיזכיר לאדם בשעה זו שעדיין אין אנו במציאות השלימה.

גם השירה ושמיעתה בכלי נגינה נעשים מתוך שמחה כשהאדם במצב שלם, כמו שכותב המהר"ל בחידושי אגדות על פרק חלק²³: "ומתוך השמחה שהיא שלימות לאדם, בא האדם לידי שירה... כי השירה שהיא בשלימות היא לעולם הבא שאז יהיה העולם בשלימות". השירה שאדם שר וכן שמיעת מוזיקה בכלי נגינה משיבים צד חסר בנפשו ומביאים אותו לידי שמחה, וע"י כך הוא יכול לשכוח חסרונו של הנושא המרכזי במציאות, ההארה הרוחנית בשלימותה. לכן אסרו את השירה ואת שמיעת המוזיקה בכלי נגינה במצבים מסוימים.

²¹ ע"י בזה בתחומין כך "ג, מאמר הרב שמואל דוד 'מוסיקה בימי בין המצרים ובכל ימות השנה' (עמ' 188-181).

²² פרק ל'.

²³ ח"ג עמ' קפ"א, סנהדרין דף צ"א:

כשאדם מרגיש שהוא מתקדם ומתפתח בנושא מסוים, שבו הוא מזהה את מהותו, הדבר מביאו לידי שמחה. לכן, כשאין בית מקדש – שהוא הנושא המרכזי במציאות, ההארה הרוחנית האדירה, ששם נמצאת מהות האדם והעולם – האדם לא יכול לשמוח באמת, כי חסר לו חלק ניכר מההתפתחות במהותו. משום כך אומרת הגמרא²⁴: "אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה", כי **אי אפשר** להיות בשמחה שלימה באמת.

כך ניתן לראות בתקנה בבניית הבית, שחז"ל לא רצו שיחשוב האדם אף לרגע אחד שאנו במציאות השלימה, וכדברי המשנ"ב²⁵: "היינו נוכח הפתח, כדי שיראה מיד שיכנס בפתח".

בשעת החופה נותנים את האפר דווקא על ראשו של החתן במקום הנחת תפילין של ראש, כמו שאומרת הגמרא בבבא בתרא²⁶ ע"פ הפסוק²⁵ "לְשׁוֹם לְאֲבֵלֵי צִיּוֹן לְתֵת לָהֶם פֶּאֶר תַּחַת אֶפְרַיִם", כי התפילין מבטאות את האמונה וההתקשרות המיוחדת של כל אחד מישראל עם הקב"ה. בית המקדש, שעל ידו היתה מתגלה שכינה בישראל, מבטא את הקשר המיוחד שבין כלל ישראל לקב"ה, ולכן מזכירים לאדם – ע"י שימת האפר במקום הנחת תפילין של ראש, ששם מבטאות ההתקשרות של כל יהודי עם הקב"ה – שההתקשרות של כלל ישראל עם הקב"ה איננה שלימה, כאשר בית המקדש חרב.

מתוך הדברים נשאלת השאלה – מדוע כ"כ חשוב להדגיש שאיננו נמצאים במציאות השלימה? ניתן להסביר, שחז"ל רצו שהאדם יצטער שאנחנו לא במציאות השלימה; רק במציאות השלימה תהיה שמחה אמיתית, ולכן עכשיו אדם צריך להצטער. אך מה העניין לצער את האדם? אפשר שיחשוב עכשיו שהוא במצב שלם, וכשייבנה בית המקדש במהרה בימינו הוא יראה מהי שלימות אמיתית. אכן, אם נתבונן קצת יותר לעומק נראה שכל התקנות שנתקנו כדי להזכיר לאדם שכל זמן שאין בית מקדש אנחנו לא במצב השלם, באות לעורר את האדם שהמציאות השלימה אינה נמצאת כרגע, וצריך כל הזמן **לצפות** למציאות השלימה של הקשר של עם ישראל עם הקב"ה. ע"י הציפייה לגאולה, כל הסתכלות האדם על המציאות שונה לחלוטין, ומתוך כך הוא גם ממהר ומחיש את הגאולה, כמאמר הפסוק: "קול צִפְיָה נשאו קול יחדו ירננו, כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון"²⁶ – שהצופים לגאולה, המצפים לגאולה, הם אלה שיראו בשובו של הקב"ה לציון. וכן כל התקנות בימי בין המצרים ועשיית הצומות ב"ז בתמוז ובט' באב, באות הן במטרתן הסופית להעמיק באדם את תודעת החיסרון, ומתוך ההעמקה של תודעת החיסרון האדם מצפה לישועה שלימה, ומתוך כך הוא מחיש את הגאולה.

ירושלים בשלימותה

ירושלים – כשמה כן היא, מצב של שלימות. אם נתבונן בפסוק בתהלים²⁷ "אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני", נראה שהמילה 'ירושלים' נכתבת ללא האות י', ומצינו בתוס'²⁸ שהמילה ירושלם נכתבת ללא י' כדי להדגיש שמדובר על עיר המבטאת מצב של שלימות.

²⁴ ברכות דף ל"א.

²⁵ ישעיה ס"א, ג'.

²⁶ שם נ"ב, ח'.

²⁷ קל"ז, ה'.

²⁸ תענית דף ט"ז. ד"ה "הר שיצאה ממנו הוראה לישראל".

אם נתעורר לעיין בשירו של רבי שלמה אלקבץ "לכה דודי", שאנו שרים בכל ליל שבת, נשים לב לכך שכשהוא כותב על ירושלים בשלימותה, הוא רומז על כל התקנות שתיקנו חז"ל בעשיית זכר לחורבן.

בבית השלישי של השיר, כשהוא מתחיל לדבר על ירושלים, הוא כותב: "מקדש מלך עיר מלוכה", ובהמשך – בבית השישי – הוא כותב: "ונבנתה עיר על תלה". דבר זה מקביל לתקנה שהזכרנו בבניית בית, שיש להשאיר על הקיר אמה על אמה לא מסוידת, כי "אין בונים לעולם בנין מסוייד ומכוויר כבנין המלכים"⁵. כאן, כשמדובר על ירושלים בשלימותה, מזכיר רבי שלמה אלקבץ שירושלים תהיה "עיר מלוכה", עיר שבנויה כבניין של מלכים, ונוכל לסייד את הבתים בשלימות בלי להשאיר אמה על אמה לא מסוידת.

בבית הרביעי כותב: "לבשי בגדי תפארתך עמי". ביטוי זה רומז אולי לתקנה של תכשיטי אישה וקישוטיה, שלעתיד לבוא יהיה מותר ללבוש בגדי תפארת מבלי להחסיר אף לא קישוט אחד. מעניין לראות שרבי עקיבא עשה לאשתו תכשיט של ירושלים של זהב, וכדברי הרב בעין איה²⁹: "מה נאמנה ונעימה היא התעוררות הנפשית של ההידור הישראלי לראש הבנות היקרות בעיר של זהב, עיר עז לנו ירושלים דדהבא". כשהקישוט שבו מבוטאת שמחת האישה הוא ירושלים של זהב – זוהי הבנה מהי שמחה אמיתית ומהי השלימות האמיתית.

בבית החמישי בשירו כותב רבי שלמה אלקבץ: "עורי עורי שיר דברי", מה שרומז על התקנה שלא לשמוע שירים – שבמצב השלם של ירושלים, כבר יהיה מותר לשמוע שירים ולנגן בכלי נגינה, להגיע למצב של שלימות ושמחה אמיתית.

בבית השישי מופיע המשפט "בך יחסו עניי עמי", ובו אולי רצה לרמוז על התקנה בעריכת שולחן לסעודה, שכתב השו"ע⁸: "העורך שלחן לעשות סעודה לאורחים מחסר ממנו מעט". אמנם למדנו משם על כל סעודה של שמחה, אך העיקר הוא כשעושה סעודה לאורחים, והאורחים המצויים הם העניים שאין להם מה לאכול. כאשר ירושלים תהיה בשלימותה, העניים יהיו בחסות³⁰ אחרים, הם ישכנו אצל האחר, ולא יהיה צורך להשאיר שום תבשיל מחוץ לסעודה, אלא העני יקבל את כל המטעמים כולם, בלי להשאיר שום מקום פנוי בלא קערה.

בבית השביעי בשיר "לכה דודי" מוצאים אנו שכותב: "ישיש עליך אלהיך כמוש חתן על כלה", שרומז לתקנה של עשיית זכר לחורבן בשעת החופה, שכשירושלים תהיה בשלימותה, תהיה שמחה שלימה, שמחת חתן וכלה, ש"אין לך מציאות יותר שלם מזווג חתן וכלה"³¹.

היחס שבין התקנות הנזכרות לבין ימי בין המצרים

כאשר לאדם נפטר קרוב, חס ושלום, הוא כואב באבלו את החסר לו, את האישיות שהיתה במציאות. כן הדבר בבית המקדש: צריכים אנו להעמיק את תודעת החיסרון כל הזמן, לנסות להבין מה חסר במציאות, איזו הארה רוחנית אדירה היתה על כל החיים, ולהצטער על כך צער אמיתי, לדעת את ייסורי הנשמה והמציאות, באופן שיכאב לנו באמת. זהו השלב הראשון באבל על ירושלים, וזו אולי המטרה בימי בין המצרים בכלל ובט' באב במיוחד. כך נראה בקינות ובמגילת איכה, שם מתוארת המציאות שלאחר החורבן, ומתוארים הייסורים והצרות שעם

²⁹ שבת פרק ו' סע' א'.

³⁰ 'לחסות' פירושו לשכון אצל האחר, כמו "אשר באת לחסות תחת כנפיו" (רות ב', י"ב).

³¹ תפארת ישראל פרק ל'.

ישראל עובר כל הזמן, כדי לעורר את האדם להעמיק בתודעת החיסרון. לעומת זאת, התקנות עליהן דיברנו לעיל נועדו לעורר את האדם לצפות למציאות השלימה, ע"י זה שמודגש לאדם שאנחנו לא במציאות השלימה. זהו השלב השני באבל על ירושלים – מתוך הרגשת הכאב והצער על ההארה הרוחנית של החיים, עלינו לצפות לבניין בית המקדש. כך לומדת הגמרא בבבא בתרא¹ מהפסוק בישעיה³²: "שמחו את ירושלים... שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה" – שכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה, כי רק מי שמתאבל עליה ומבין גודל החיסרון, הוא שיראה בשמחתה, כיון שמתוך אבלו על ירושלים הוא יצפה לישועה ולמציאות שלימה, וע"י הציפייה יחיש את הגאולה.

אם נשים לב, הגמרא שם אומרת: "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה", ולא יזוכה ורואה בבניינה'. כהסבר לכך אומרים³³ בשם הרב קוק את מה שבעצם עלה מדברינו עד כה. כיון שכל המטרה באבל על החורבן היא תודעת חיסרון ההארה הרוחנית, – לדעת שאנחנו לא במצב של שלימות ושמחה שלימה, שמתוך כך מתעוררת באדם תשוקה למציאות השלימה, לשמחה האמיתית שהיא השמחה של ירושלים, השמחה על ירושלים, כמו שנאמר בפיוט של רבי שלמה אלקבץ "ישיש עליך אלהיך", שהשמחה על ירושלים היא שמחה אלוקית, שמחה של שלימות אמיתית – לכן דווקא מי שהתאבל והרגיש בחיסרון ההארה הרוחנית, ומתוך כך ציפה לבניינה, דווקא הוא יזכה לראות בשמחתה, כי השמחה איננה שמחה סתמית חיצונית אלא שמחה אמיתית פנימית של ראייה רוחנית, שצריך 'לזכות' כדי לראותה, לעומת בניין הנראה בעין מוחשית ואין צריך 'לזכות' כדי לראותו.

סיום

תקנות אלה שתיקנו חז"ל שימרו בתוכנו בכל עת את הידיעה שהחיים בגלות אינם לכתחילה ושמקומנו הטבעי אינו כי אם בארץ ישראל, "ארץ אשר... תמיד עיני ה' אלהיך בה מְרִשִׁית השנה ועד אחרית שנה"³⁴, כך שהציפייה לעלות לארץ ישראל לא הופסקה, ובזכות זה כוחות החיים שבנו נשארו מספיק איתנים וחזקים. ב"ה מתוך הכוחות האלה זכינו לעלות לארץ קודשנו ובנינו בה את מדינתנו, אך עדיין – גם במצב שזכינו בחסדי ה' לקיבוץ גלויות ולבניין הארץ, ואולי דווקא במצב הזה, שהאדם יכול לחשוב שהוא בשלימות מסוימת, עלינו להמשיך לשמור את התקנות שתיקנו חז"ל זכר לחורבן, וע"י התקנות תתעורר בנו התשוקה הגדולה לגילוי שכינה בארץ ולבניין בית המקדש, ומתוך הציפייה לישועה נזכה בעז"ה לזכות ולראות בשמחת ירושלים, בגאולה השלימה ובבניין בית המקדש במהרה בימינו אמן.

³² ס"ו, י'.

³³ מועדי הראי"ה פרק ל"ט – "אבל ונחמה", עמ' תקס"ז.

³⁴ דברים י"א, י"ב.